

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

АРХЕОЛОГІЯ
І ДАВНЯ ІСТОРІЯ
УКРАЇНИ
Випуск 2 (15)

2015
КИЇВ

НАУКОВА СЕРІЯ — ЗАСНОВАНА У 2010 Р.

ВИДАЄТЬСЯ РАЗ НА ПІВРОКУ

СТАРОЖИТНОСТІ РАНЬОГО ЗАЛІЗНОГО ВІКУ

АРХЕОЛОГІЯ І ДАВНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Наукова серія з проблем археології та давньої історії

Серія присвячена публікаціям досліджень з археології та давньої історії України. Висвітлюються питання соціально-економічного розвитку та культурних зв'язків населення України у кам'яному та мідно-бронзовому віках, сторінки з історії киммерійців та скіфів, матеріальна та духовна культура античних греків у Північному Причорномор'ї, етногенез та рання історія слов'ян, розвиток давньоруських міст і сіл, матеріальної культури середньовіччя і нового часу. Видаються нові археологічні матеріали, розвідки з історії археології та архівні джерела. Для археологів, істориків, краєзнавців, учителів історії, студентів історичних факультетів, усіх, хто цікавиться давньою історією України.

Серия посвящена публикациям исследований по археологии и древней истории Украины. Освещаются вопросы социально-экономического развития и культурных связей населения Украины в каменном и медно-бронзовом веках, страницы по истории киммерийцев и скифов, материальная и духовная культура античных греков в Северном Причерноморье, этногенез и ранняя история славян, развитие древнерусских городов и сел, материальной культуры средневековья и нового времени. Издаются новые археологические материалы, исследования по истории археологии и архивные источники.

Для археологов, историков, краеведов, учителей истории, студентов исторических факультетов, всех, кто интересуется древней историей Украины.

A series is devoted to publications of investigations on archaeology and ancient history of Ukraine. Questions of social and economic development and cultural relations of the population of Ukraine in the Stone and Copper-Bronze Age, pages of Cimmerian and Scythian history, material and spiritual culture of antique Greeks in Northern Black Sea Coast, ethnogenesis and early history of Slavs, development of the Ancient Russian cities and villages, material culture of Medieval and Modern periods are under observing. New archeological records, survey on history of archaeology and archival sources are being published.

This series is intended for archeologists, historians, regional specialists, teachers of history, students of historical departments and for all who is interested in ancient history of Ukraine.

Засновник та видавець

Інститут археології
Національної академії наук
України

Свідоцтво

про реєстрацію ЗМІ

КВ № 17659-6509Р

від 29.03.2011

Адреса редакції:

Україна, 04210, Київ 210,
просп. Героїв Сталінграда, 12
Тел.: (+380-44) 418-61-02
Факс: (+380-44) 418-33-06
E-mail: gorbatenko@gmail.com

Затверджено до друку

Вченою радою
Інституту археології
НАН України
09.04.2015, протокол № 3.

Усі матеріали рецензовано

Рисунки:

авторські

Комп'ютерна верстка:

С.А. Горбаненко

Усі права застережено.

Передрук можливий
зі згоди редакції
та авторів статей

ISSN 2227-4952

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

ТОЛОЧКО П. П.
академік НАН України
СКОРИЙ С. А.
(головний редактор)
доктор історичних наук, професор
ГОРБАНЕНКО С. А.
(відповідальний секретар)
кандидат історичних наук
ІВАКІН Г. Ю.
член-кореспондент НАН України
КРИЖИЦЬКИЙ С. Д.
член-кореспондент НАН України
МОЦЯ О. П.
член-кореспондент НАН України
ЧАБАЙ В. П.
член-кореспондент НАН України
ЗАЛІЗНЯК Л. Л.
доктор історичних наук, професор
ОТРОЩЕНКО В. В.
доктор історичних наук, професор
КУЛАКОВСЬКА Л. В.
кандидат історичних наук
ПЕТРАУСКА С. О. В.
кандидат історичних наук
ПОТЄХІНА І. Д.
кандидат історичних наук
САМОЙЛОВА Т. Л.
кандидат історичних наук
СОН Н. О.
кандидат історичних наук

© ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ, 2015

Підписано до друку 16.06.2015. Формат 60 × 84/8.
Гарн. Century Schoolbook. Папір офс. Друк офс. Ум.-друк.
арк. 36,3. Обл.-вид. арк. 38,8. Тираж 300 екз.

Видавець Олег Філок. 07300, м. Вишгород, вул. Дніпровська 3Б, кв. 97.

Свідоцтво Державного комітету телебачення і
радіомовлення України, Серія ДК № 4506 від 18.03.2014
р. rusfondukr@yandex.ru

Друк: ФО-П Поліщук О.Ф.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 2142 від
31.03.2005

07400, м. Бровари, вул. Незалежності, 2, кв. 148.

© Видавець Олег Філок, тиражування, 2015

РИТУАЛЬНА ПОСУДИНА З РОЗКОПОК ГОРОДИЩА СКІФСЬКОГО ЧАСУ БІЛЯ с. ЦИРКУНИ

Стаття присвячена ліпній посудині IV ст. до н. е. з Циркунівського городища. Аналіз орнаменталії, морфологічних ознак та контексту виявлення знахідки дозволяє бачити її використання в обрядово-культових практиках.

Ключові слова: ритуальний посуд, Північне Причорномор'я, скіфський час, нелінійна орнаменталія.

Археологічні предмети культового характеру завжди привертали особливу увагу дослідників. За відсутності або обмеженості даних писемної традиції ритуальні речі та об'єкти виступають основним джерелом реконструкції різних сторін духовного життя давнього населення. В матеріальній культурі багатьох спільнот, що мешкали на території Північного Причорномор'я, присутня т. зв. культова або ритуальна кераміка, яка у більшості класифікацій розглядається окремою категорією знахідок. Посудинам, що наділялися ритуальними функціями, надавалося особливе семантичне значення, а елементи морфології і орнаменталії повинні були бути пов'язані зі змістом самих сакральних дій. Виходячи з цього, дана категорія речей є важливою для розуміння різних аспектів духовної культури, міфологічних та космогонічних уявлень.

Актуальним на сьогодні залишається питання: які критерії дозволяють досліднику відносити посуд до ритуального або навпаки. Враховуючи знаковість самого феномену гончарства, побутова кераміка також мала певну символіку, що пов'язано з сакральним значенням самої глини. Якщо брати до уваги лише посуд, призначений суто для обрядово-культових дій,

то для нього можна виділити ряд характерних рис, що відрізняє його від побутового. Передусім, це морфологічні особливості: невеликі розміри, що виключає використання в господарстві, або специфічна (антропо-, зооморфна), іноді індивідуальна, форма, не характерна для більшості побутового посуду. Для культової кераміки звичайним є декорування, що часто також відрізняється від загальноприйнятого і має певне смислове навантаження: орнаменталія з порушеним ритмом і симетрією, різноманітні знаки та символи. Окрім морфологічних та орнаментальних особливостей, для інтерпретації кераміки як культової важливий контекст, в якому виявлена знахідка.

Серед археологічних матеріалів скіфського часу пам'яток лісостепової смуги Північного Причорномор'я також виділяється категорія культової кераміки. В передскіфській та ранньоскіфській періоди поширення набула культова кераміка, що веде свої коріння від культур гальштатського кола: піксіди, керноси, зооморфні посудини [Дараган, 2011, с. 461—464]. Ряд дослідників вважають, що черпаки та кубки, окрім побутового призначення, також мають відношення до культових церемоній, причому особливе сакральне значення випливає з орнаменту на посуді та морфології [Горбов, 2002, с. 252—253; Дараган, 2011, с. 465—476]. До категорії культових предметів зазвичай відносять мініатюрні ліпні посудинки, більша частина з яких знайдена в зоні розташування жертovníків, культових комплексів або виявлена у нашаруваннях зольників [Шрамко, 1999, с. 36]. Для виконання магічних дій та обрядів використовувалися ліпні курильніці. Знахідки їх в поховальних пам'ятках та сліди горіння рослинних або смолистих речовин всередині

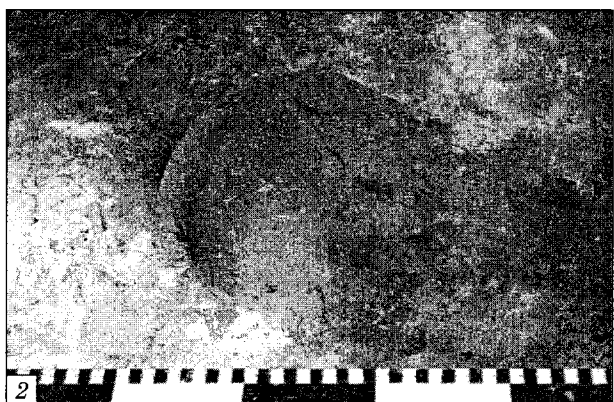
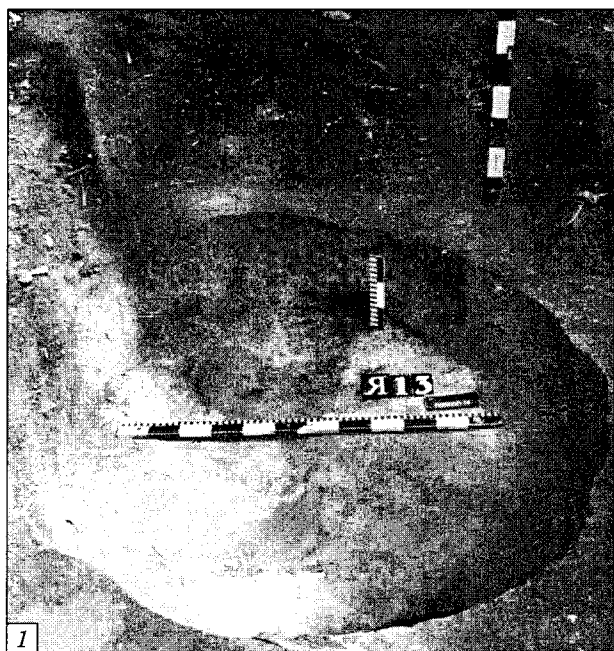

Рис. 1. Місце знахідки ритуальної посудини в ямі № 13 розкопу 10 (2010 р.): 1 — вид з заходу; 2 — збільшено

доводить їх ритуальне призначення [Зайцева, 2001, с. 167—168; Синика, Меньшикова, Тельнов, 2014, с. 90—91].

Для періоду кінця VI — IV ст. до н. е. викликає інтерес поява серед керамічних матеріалів пам'яток лісостепової частини Північного Причорномор'я невеликих посудин, прикрашених окремими знаками або т. зв. нелінійним орнаментом. Враховуючи їх рідкісність, кожна нова знахідка заслуговує на особливу увагу. Одному з таких артефактів і присвячена дана публікація.

Ліпну посудину, про яку піде мова, було виявлено під час дослідження городища біля с. Циркуни в 2010 р. Циркунівське городище розташовано на території Харківського району Харківської області. Укріплення розміщено на мису правого корінного берега р. Харків (річкова система Сіверського Дінця), обмеженого зі сходу і заходу двома глибокими ярами. За територією та культурними ознаками городище від-

носиться до сіверськодонецької групи пам'яток лісостепової історико-культурної спільноти племен скіфського часу. Пам'ятка відома з 1925 р., у 1950—60-і рр. перші розкопки проведені Б.А. Шрамком, в 2005 р. — Д.С. Гречком, з 2007 р. щорічно досліджується експедицією під керівництвом автора [Пеляшенко, 2014]. За комплексом отриманих матеріалів хронологічні рамки існування городища окреслюються кінцем VI — початком III ст. до н. е.

Передусім, особливий інтерес викликає контекст виявлення знахідки. Посудину виявлено на дні ями № 13 розкопу № 10, що розташована в східній частині житлової садиби кінця V — IV ст. до н. е., залишки якої частково перекривав зольний пагорб. Яма мала округлу форму з діаметром 1,5 м, вертикальні стінки та глибину від рівня сучасної денної поверхні 0,85 м. Дно ями не рівне: в північно-східній частині зафіксовано поглиблення на 0,05 м, в якому і було залишено ритуальну посудину (рис. 1, 1). Вона була зафіксована покладеною на бік, вінцями на південний-захід і накрита великим уламком кухонного горщика, прикрашеного пальцевими вдавленнями і наскрізними проколюваннями (рис. 1, 2; 2, 2). Заповнена яма м'яким чорноземним ґрунтом зі значною домішкою золи та вмістом великої кількості дрібної глиняної обмазки з відбитками прутів. Північну частину ями перекрило скупчення шматків глиняної обмазки (346 фр. різних розмірів), що фіксувалося на глибині 0,05—0,15 м від рівня сучасної поверхні. В заповненні ями виявлено значну кількість фрагментів ліпного посуду, з яких вдалося зібрати один цілий горщик (рис. 2, 3) та половину горщика, що археологічно реконструйований (рис. 2, 4), на дні ями біля південної стінки стояв ліпний глечик (рис. 2, 5). Також з комплексу походить фрагмент глиняного прясла, фрагмент стінки сіроглиняного гончарного посуду. У верхньому заповненні знайдено фрагменти неповного розвалу тулубу гераклійської амфори конічного типу, що дозволяє визначити дату засипки комплексу другою—третьою чвертю IV ст. до н. е. (визначення С.А. Заднікова) (рис. 2, 1). Отже, умови виявлення знахідки дозволяють припустити, що ритуальна посудина була навмисно покладена в яму під час залишення садиби. При цьому вона була прикрита або прихована уламком кухонного горщика. В цьому ж комплексі на дні було залишено ліпний глечик, після чого яма заповнювалась чорноземно-золистим ґрунтом з побутовим і будівельним сміттям. Подібні обрядово-магічні дії, в яких кераміка використовувалася в якості ритуальних закладин, відомі у досить широкому територіально-хронологічному діапазоні [Пошивайло, 2000, с. 258—263]. Серед них і закладення посудин при завершенні важливої дії або полищенні місця проживання [Пошивайло, 2000, с. 260].

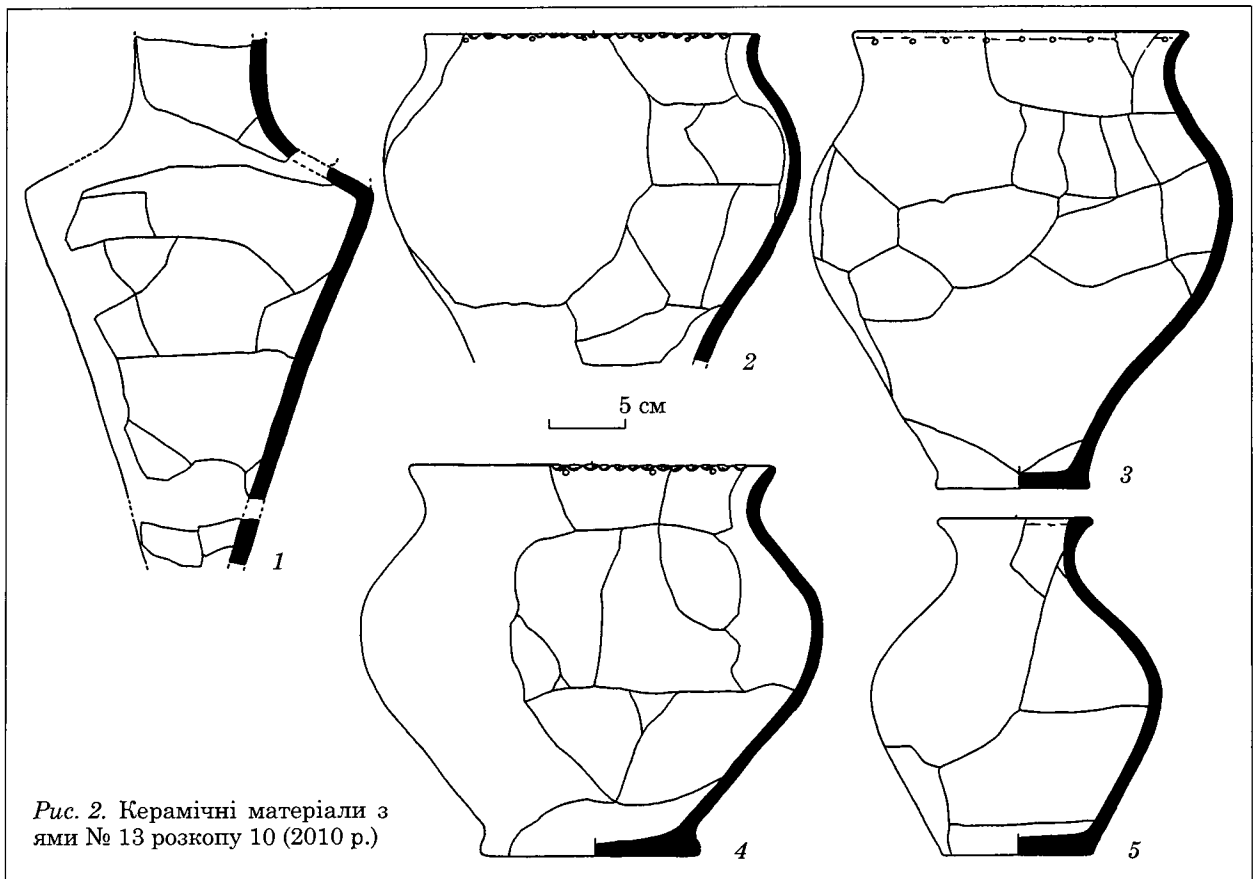

Рис. 2. Керамічні матеріали з ями № 13 розкопу 10 (2010 р.)

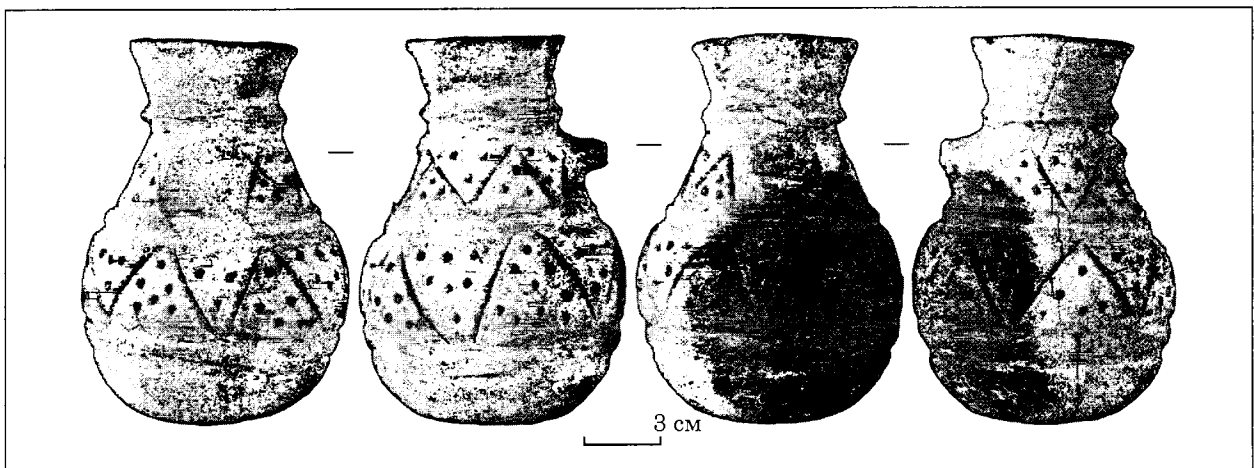

Рис. 3. Ритуальна посудина з Циркунівського городища (фото)

Ритуальна посудина мала форму вузькогорлого глечика з шароподібним тулубом, що переходить у конічні плічка та прямими, різко відігнутими вінцями (рис. 3; 4). Її основні параметри: висота 15,5 см, діаметр вінець 7,2 см, діаметр шийки 5 см, діаметр тулубу 10,5 см, діаметр дна 5,7 см (всі розміри подані по зовнішній стінці), товщина стінок 0,8—1,2 см. У верхній частині, нижче шийки, вона мала дві ручки у вигляді наліпів овальних у перетині, що були пошкоджені у давнину. Одна з них відбита повністю, інша наполовину. Наявність двох ручок-наліпів надає посудині антропо-

морфних рис. Зовнішня поверхня добре заглажена, у деяких місцях простежуються сліди лискування поганої якості. Колір поверхні жовтий, з одного боку чітко простежується округла пляма вторинного обпалювання (рис. 3). Скоріш за все, посудина зазнавала дії вогню не одноразово і в одному й тому ж місці, оскільки чорний колір вторинного випалювання простежується і на зламі ручки-наліпа. Отже, ряд ознак дозволяє стверджувати, що посудина використовувалася тривалий час навіть після її часткового пошкодження. Всередині будь-яких слідів горіння, залишків смолистих або згорі-

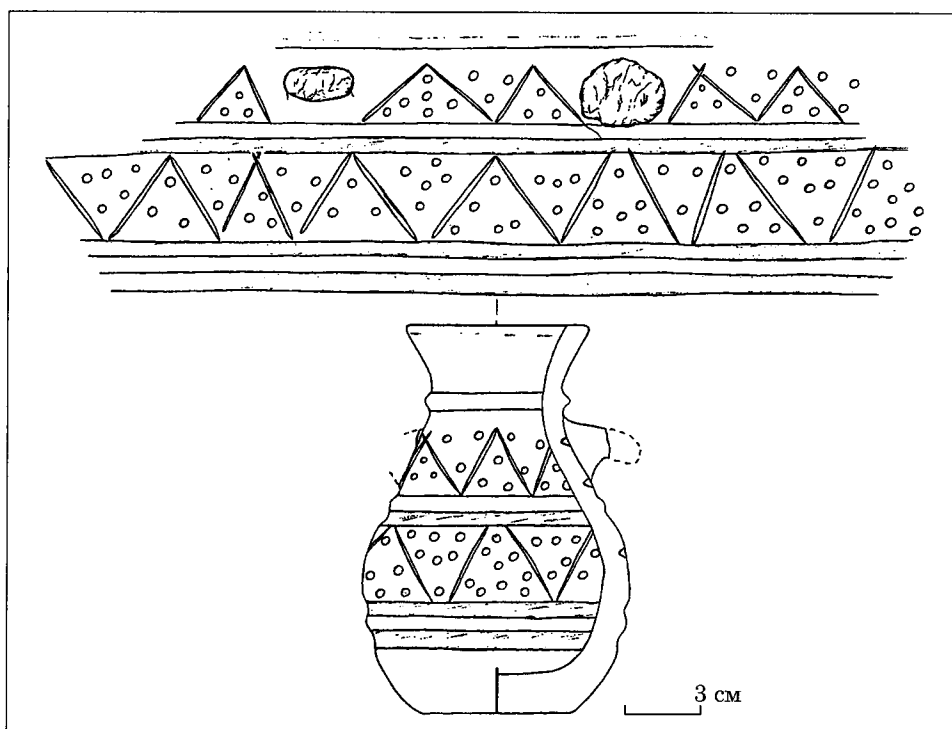

Рис. 4. Ритуальна посуда з Циркунівського городища

лих рослинних речовин зафіксовано не було, що не дає підстав відносити знахідку до групи курільниць.

Особливий інтерес викликає орнаментация, яка вкриває більшу частину поверхні (рис. 3; 4). Вона складається з двох горизонтальних зон. Кожна зона являє ряд з трикутних полів, що чергуються вершинами вгору та вниз. Поля розділені прокресленими лініями, що утворені гострим предметом. У верхній зоні нанесено 8 трикутників, розділених двома ручками, в нижній — 14. Кожне трикутне поле заповнено різною кількістю вдавлень, від трьох до дев'яти, що виконані округлим у перетині, загостреним предметом на глибину 2—4 мм. Всього в верхній зоні 27 вдавлень та в нижній — 64¹. На шийці розміщено підтрикутний у перетині пружок. Верхню і нижню зону також розділяє пружок з неглибокою виїмкою-канелюром під ним. Під нижньою орнаментальною зоною — дві горизонтальні виїмки-канелюри, які утворюють псевдопружок поміж ними. Порухання орнаментального ритму, що виражено в різній кількості вдавлень у трикутних полях, дозволяє говорити не про декоративну або естетичну функцію даного орнаменту, а віднести його до числового коду або ідеографічного зображення, що має семантичне значення, де умовні знаки відображають певну ідею.

Ідеографічні та піктографічні зображення на предметах з кістки, каменю та глини можна

знайти починаючи з кам'яного віку. Вважаємо за необхідне навести територіально близькі та найбільш відповідні аналогії посуду з нелінійною орнаментацией серед археологічних матеріалів доби бронзи та раннього залізного віку. Серед матеріалів розкопок поселення доби бронзи Мостище 1 у Донському Лісостепу виділяється група кераміки, що була умовно названа календарною [Синюк, Березуцкий, 2001, с. 51—52, рис. 42—44]. Нелінійний характер орнаментации, спосіб нанесення, мотив дуже схожі на циркунівську знахідку: круглі вдавлення, що у різній кількості заповнюють фігури геометричних композицій, серед яких переважають трикутники (рис. 5, 1—4). Посуд відрізняється від іншої керамічної колекції з нашарувань бронзової доби тонкостінністю, морфологічними рисами (біконічний абрис тулубу) та не знаходить аналогій. Більшість фрагментів була сконцентрована в межах культового комплексу — кам'яного лабіринту. Автори розкопок вважають, що дана група кераміки належала населенню катакомбної спільноти і використовувалася в якості атрибутивної частини релігійно-культових дій особливого призначення [Синюк, Березуцкий, 2001, с. 52].

Нанесення різноманітних систем знаків, ідеограм, окремих піктографічних зображень отримало широке розповсюдження в керамічній традиції племен зрубної культурно-історичної спільноти, хоча дана традиція простежується ще зі старожитностей абашевської та культури багатопружкової кераміки [Отрощенко, Формозов, 1988, с. 153]. Комплексний аналіз, проведений дослідниками, дозволив зробити висновки про існування у населення

1. В тезах доповідей до конференції «Проблеми історії та археології України» помилково була вказана не вірна кількість вдавлень в нижній орнаментальній зоні [Пеляшенко, 2014, с. 27].

зрубної спільноти зародків писемності та космогонічних уявлень [Беседин, Сафонов, 1996; Отрошенко, Формозов, 1988]. Ідеограми на керамічних посудинах трактуються фахівцями як зображення календарної системи, основу якої складає місячний синодичний рік [Беседин, Сафонов, 1996, с. 30]. Серед відомих посудин з ідеограмами є і такі, що за орнаментом можна вважати аналогічними ритуальній посудині з Циркунівського городища (рис. 5, 5—8). Орнаментація посудин ламаним зигзагом, що утворює повернуті вершиною вгору і донизу трикутники, набула особливого поширення на кераміці зрубної спільноти. Відома серія знахідок, де ці трикутники заповнювалися графічно різними знаками, штрихуванням або різною кількістю однакових знаків [Беседин, Сафонов, 1996, рис. 2—6]. Особливу увагу привертає горщик з поховання Підгірне I, 7/7, в орнаментальній зоні якого було розміщено 14 трикутних полів (як і у нижній зоні циркунівської посудини), що були заповнені різною кількістю хрестів, від 1 до 5 (рис. 5, 7). Фриз з 14 знаків (11 свастик, 1 хрест в квадраті та 2 квадратних поля заповнені вдавленнями) розміщений на невеликій посудинці з Оксютинців (рис. 5, 8)². Автори окремої публікації знахідки висунули припущення: «перед нами не той календар, яким користувалися для точних астрономічних спостережень, а особливий ритуальний календар, необхідний мертвому у потойбічному світі» [Гершкович, Якубенко, 2001, с. 76].

За своїми морфологічними ознаками ритуальна посудина з Циркунівського городища знаходить досить чіткі аналогії серед однієї групи ліпних курильниць Північного Причорномор'я IV—I ст. до н. е. [Синика, Меньшикова, Тельнов, 2014]. Курильниці, що були розповсюджені від Добруджи та Нижнього Дунаю до Дону, мають роздутий тулуб, звужену шийку, прямі або відігнуті вінця. Частина з них оздоблена ручками-вухками, як правило, з отворами для підвішування. Цікаво, що наявність ручок є локальною особливістю пам'яток Північно-Західного Причорномор'я, і лише одна така курильниця виявлена в Криму [Синика, Меньшикова, Тельнов, 2014, с. 88]. За типологією В.С. Сініки та М.П. Тельнова, знахідку з Циркунів можна віднести до типу 3, варіанту 2 — посудині з максимальним розширенням корпусу в нижній частині, що мають вухка [Синика, Меньшикова, Тельнов, 2014, с. 87, рис. 18]. Більшість курильниць має орнаментацію, серед способів нанесення та мотивів якої також можна виді-

2. Посудина зі знаками з Оксютинців походить з не документованого комплексу і датована В.А. Іллінською скіфським часом за загальним датуванням курганного могильника [Ильинская, 1968, с. 169]. За морфологічними, орнаментальними ознаками, характером глиняного тіста була віднесена Я.П. Гершковичем та О.О. Якубенко до бронзової доби [Гершкович, Якубенко, 2001, с. 72—73].

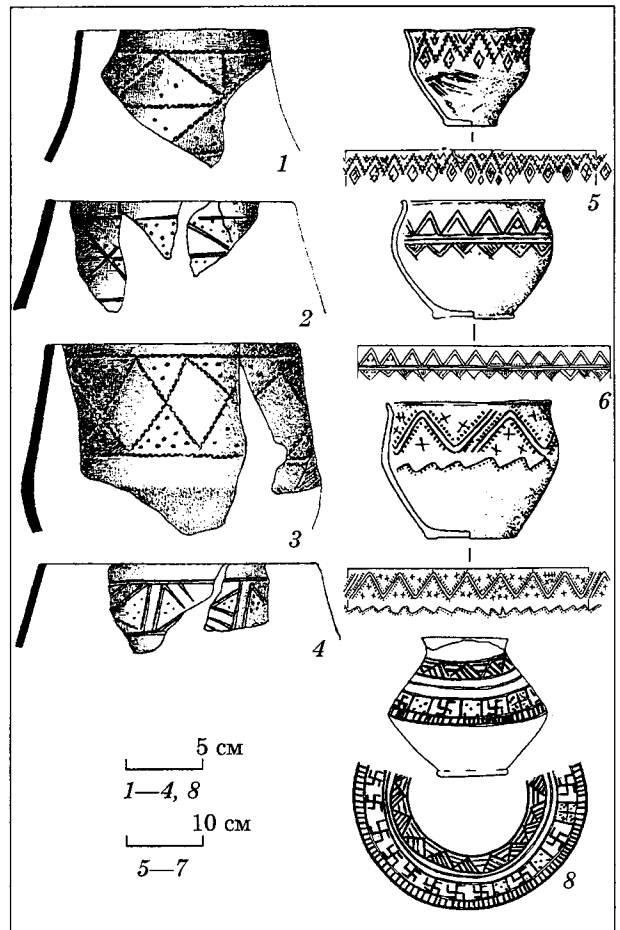

Рис. 5. Календарна кераміка доби бронзи (1—4) та ліпний посуд з «ідеограмами» зрубної культурно-історичної спільноти (5—7) (1—4 — Мостище 1; 5 — Юбілейне, 1/11; 6 — Губарі, 3/7; 7 — Підгірне I, 7/7; 8 — Оксютинці (1—4 — за: [Синюк, Березуцький, 2001, рис. 42, 1, 5; 43, 1, 3]; 5—7 — за: [Беседин, Сафонов, 1996, рис. 2, 4; 3, 4; 4, 4, 7; 5, 4, 7]; 8 — за: [Гершкович, Якубенко, 2001, с. 77])

лити декорування з порушеним ритмом, що знаходить відповідники на нашій ритуальній посудині (рис. 6, 1—6). Виконані вони, як правило, прокресленими лініями або канелюрами та округлими вдавленнями. Територіально посудини з нелінійним орнаментом представлені в Подністров'ї (рис. 6, 1, 2), у некрополі та на городищі Ольвії (рис. 6, 3, 4) та в Криму (рис. 6, 5, 6). За технікою нанесення та сюжетом досить схожою до нашої знахідки є уламки курильниці з Ольвії [Марченко, 1988, с. 102—103; рис. 33, 4]. Тут також нанесено дві горизонтальні зони, які складаються з квадратних полів, що розділені прокресленими лініями навхрест, утворюючи чотири трикутних поля. Останні заповнені округлими вдавленнями, кількість яких також неоднакова (рис. 6, 4). Інтерес викликають кримські курильниці з шароподібним тулубом, що мають нелінійний орнамент, який складається з солярних символів, рослинних та геометричних композицій (рис. 6, 5, 6). За думкою О.Д. Дашевської, курильниці з символічними

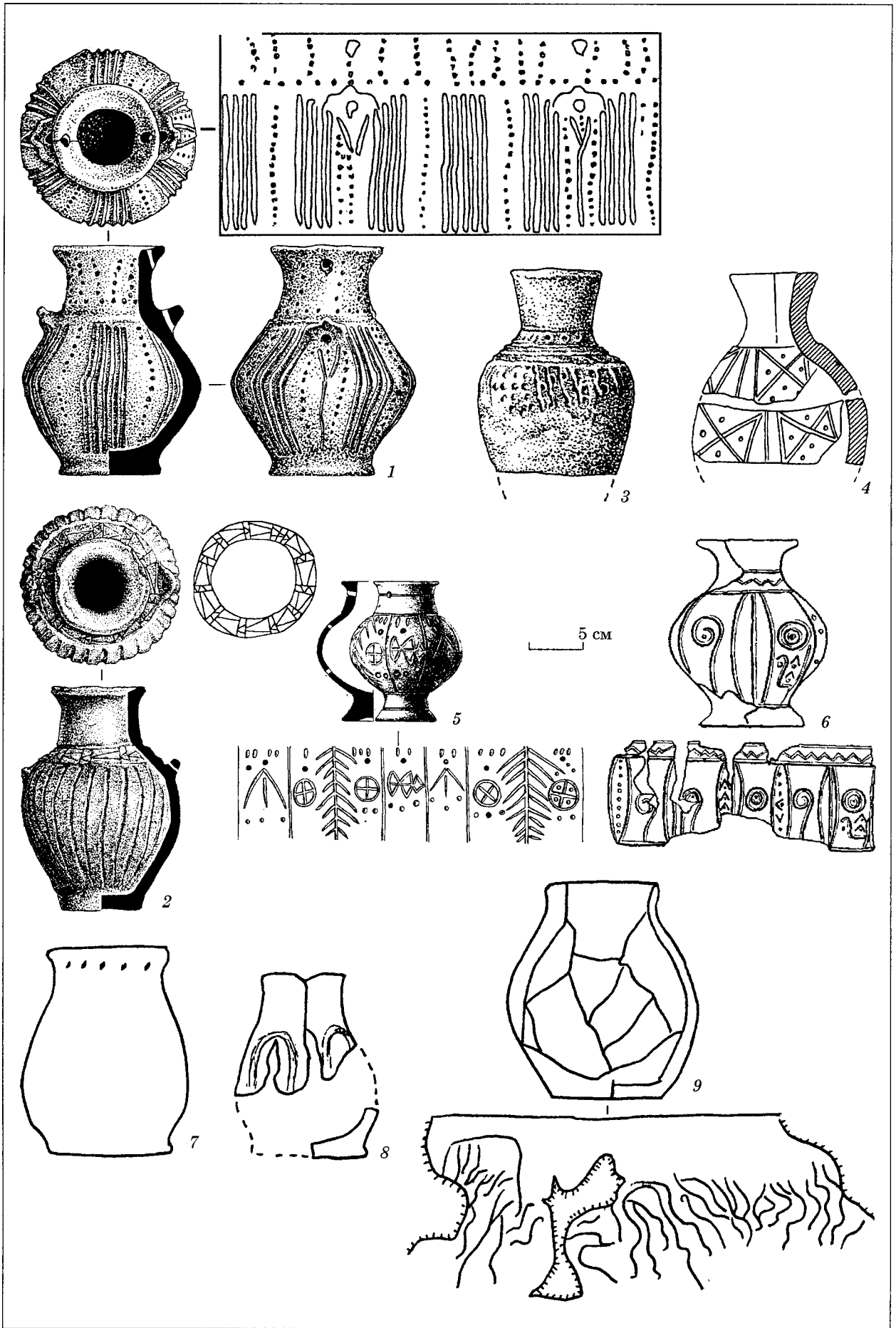

Рис. 6. Ліпні курильниці з пам'яток Північного Причорномор'я та посудини з савроматських комплексів Поволжя та Приуралля: 1 — Глине, 99/1; 2 — Глине, 20/1; 3 — Некрополь Ольвії, 56/1901; 4 — Ольвія; 5 — Біляуський могильник, 31; 6 — Кринички, 12; 7 — Боаро, к. 25; 8 — Верхньо-Погромне, к. 4; 9 — Аблязівка (1—3 — за: [Синика, Меньшикова, Тельнов, 2014, рис. 4, 3; 8, 5; 10, 1]; 4 — за: [Марченко, 1988, рис. 33, 4]; 5 — за: [Дашевська, 1980, рис. 3]; 6 — за: [Яковенко, 1971, рис. 4, 1]; 7—9 — за: [Смирнов, 1964, рис. 65, 10, 13, 22])

зображеннями, знайдені в пізньоскіфських поховальних комплексах, присвячувались божествам [Дашевская, 1980, с. 28].

Невеликі ліпні посудини з грушоподібним, розширеним донизу тулубом та звуженою шийкою відомі серед савроматських старожитностей (відділ V, за К.Ф. Смирновим). Вони характерні для всієї області розповсюдження савроматської культури, протягом VI—IV ст. до н. е. [Смирнов, 1964, с. 112, 114; рис. 65] (рис. 6, 7—9). На деяких з них також прокреслені окремі знаки або нелінійні орнаментальні зони [Смирнов, 1964, рис. 65, 13, 14, 22, 23]. Схожий за формою посуд знайдений і в ранньосармат-

ських комплексах у степовій частині Північного Причорномор'я [Степи ..., 1989, табл. 72, 78, 84]. Верхня частина їх прикрашалася горизонтальними рядами канелюр, що нагадує декоративне розділення зон на посудині з Циркунівського городища. Серед керамічних матеріалів античних міст Північного Причорномор'я також можна назвати морфологічно схожий посуд. Невеликі червоноглиняні глечики витягнутих пропорцій, з розширенням тулубу в нижній частині та прямим лійчатоюподібним горлом знайдені в некрополі поблизу заводу ім. Войкова в м. Керч, в комплексах, що датуються другою половиною IV ст. до н. е. [Капшина, 1959, рис. 40]. Ряд аналогій знаходимо і в керамічному комплексі меотів правобережжя Кубані [Лимберис, Марченко, 2012, рис. 20, 7, 8].

Серед старожитностей скіфського часу лісостепової частини межиріччя Дніпра і Дону посуд з ідеографічними зображеннями або порушеним ритмом представлений досить незначною кількістю (рис. 7). Майже повну аналогію сюжету на циркунівській посудині знаходимо на уламку ліпного горщика з розкопок Східно-

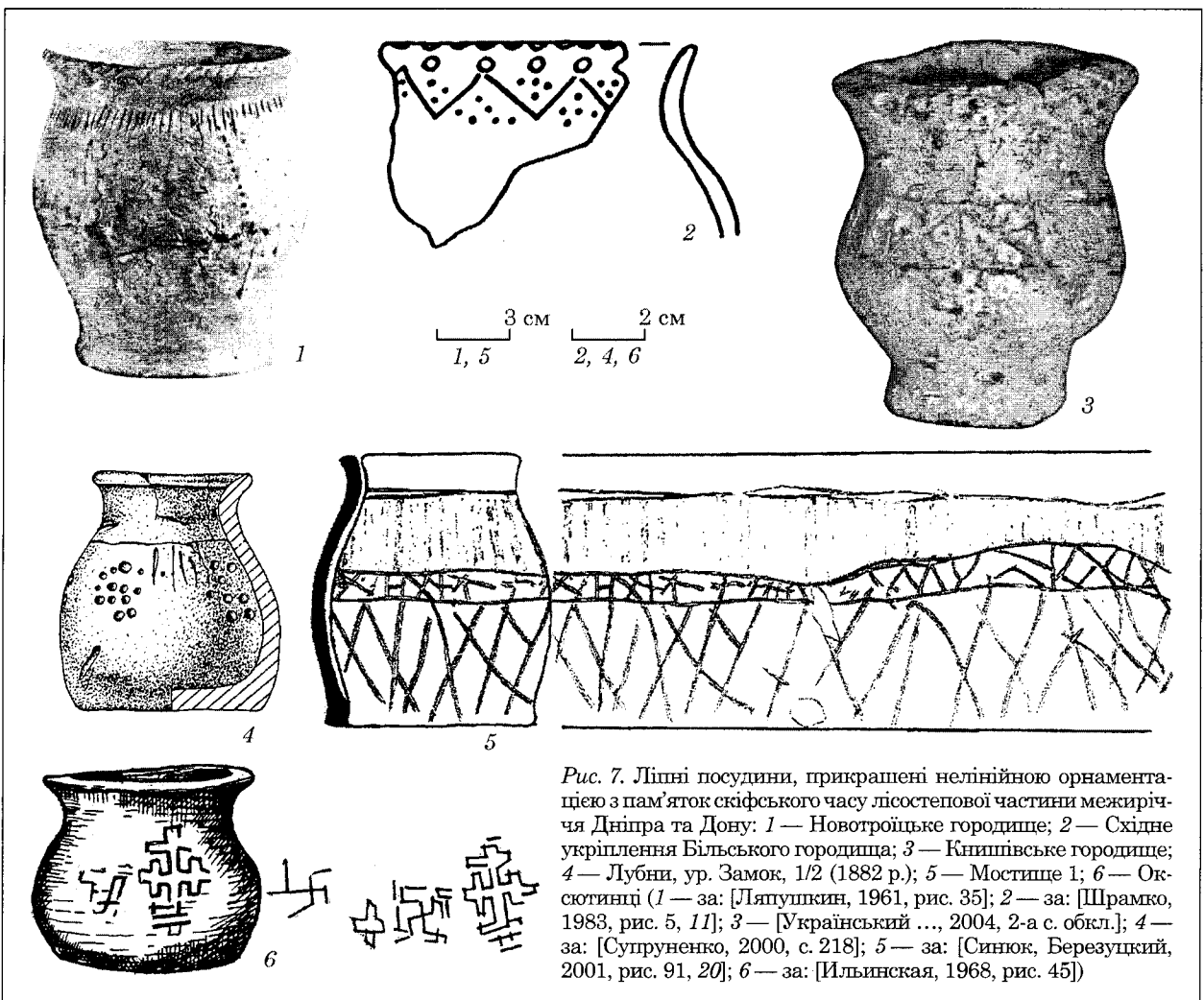

Рис. 7. Ліпні посудини, прикрашені нелінійною орнаментальною з пам'яток скіфського часу лісостепової частини межиріччя Дніпра та Дону: 1 — Новотроїцьке городище; 2 — Східне укріплення Більського городища; 3 — Книшпівське городище; 4 — Лубни, ур. Замок, 1/2 (1882 р.); 5 — Мостище 1; 6 — Оксютинці (1 — за: [Ляпушкин, 1961, рис. 35]; 2 — за: [Шрамко, 1983, рис. 5, 11]; 3 — [Український ..., 2004, 2-а с. обкл.]; 4 — за: [Супруненко, 2000, с. 218]; 5 — за: [Синюк, Березуцький, 2001, рис. 91, 20]; 6 — за: [Ильинская, 1968, рис. 45])

го укріплення Більського городища (рис. 7, 2). Всі інші відомі аналогії — маленькі або навіть мініатюрні керамічні форми, які походять як з поховальних (Лубни уроч. Замок, 1/2), так і з поселенських комплексів (городища Книшівське, Мостище 1, Новотроїцьке). Орнаментальні сюжети вирізняються своєю індивідуальністю, як і морфологія. Проте їх ритуальне призначення та особливий семантичний зміст нанесених зображень представляються найбільш вірогідними.

Різні числові значення, що втілені в орнаменталі на ритуальній посудині з Циркунівського городища, ще раз підтверджують думку про існування у племені скифського часу лісо степової частини Північного Причорномор'я певної знакової системи. Подібні нелінійні зображення на посуді бронзової доби дослідники інтерпретують як календарні системи. З одного боку, кількість заповнених трикутних полів на знахідці з Циркунів, як у верхній, так і в нижній зонах (відповідно 8 та 14) не передбачає відображення будь-якої з відомих календарних систем (місячного або сонячного календарю). Числові значення в різних полях також не відповідають кількості днів місяця або тижня. Втім, на думку В.І. Беседина та І.Е. Сафонова, в подібній орнаменталі може бути відображене загальне уявлення про відрізки часу, і в такому випадку це скоріш зображення року, аніж календар [Беседин, Сафонов, 1996, с. 28]. Дослідники календарних систем наводять приклади різних варіантів рахунку часу у традиційних суспільствах. Так, наприклад, верхньокалмицькі юкагири розділяли рік на шість періодів, а у деяких народів Західного Сибіру рік складався з 13 місяців, тривалість яких залежала від природних ознак [Климишин, 1985, с. 281—282]. Розділення днів всередині місяця також не завжди було однаковим і складалося з традиційних семи днів на тиждень. Давні римляни та етруски застосовували восьмиденний тиждень: сім робочих днів та один базарний, що вважався святковим [Бикерман, 1975, с. 54]. Тут можна згадати верхню орнаментальну зону на нашій ритуальній посудині, де розміщено 8 полів: 7 заповнені трьома вдавненнями, а одне — шістьма. Втім, у нас немає жодних підстав стверджувати, що у населення скифського часу лісо степової частини Північного Причорномор'я був поділ місяців на тижні. Автори попереджають про високу вірогідність помилкової інтерпретації випадкових співпадінь на одній або кількох посудинах: «При желаннии здесь можно подобрать любые значения для привязки к религиозно-мифологическим, календарным и другим представлениям самых разных народов» [Беседин, Сафонов, 1996, с. 27].

На посудині з Циркунівського городища ми бачимо зображення певного часового циклу, розділеного на відрізки. Тривале використан-

ня, сліди маніпуляцій з вогнем та контекст виявлення знахідки вказують на особливе призначення цієї посудини у обрядово-культовій практиці. Виходячи з морфології посудини, вона призначалася, найбільш вірогідно, для рідини, яка під час ритуальних дій нагрівалася, судячи з характерної чорної плями, постійно в одному місці. Для переміщення розігрітої посудини призначалися ручки-наліпи. Отже, враховуючи особливе семантичне значення орнаменталі, посудина могла призначатися для узливання рідини під час відправлення культів, пов'язаних з календарними святами. Втім, дану тезу можна залишити лише на рівні припущення. Недостатня вибірка посуду з ідеограмами для скифського часу не дозволяє робити конкретні висновки з приводу кінцевої розшифровки даного числового коду. Тому більш повну інтерпретацію мотиву залишаємо за майбутніми дослідниками.

Беседин В.И., Сафонов И.Е. Числа в орнаментации керамики срубной культуры // РА. — 1996. — № 2. — С. 22—33.

Бикерман Э. Хронология древнего мира. Ближний Восток и античность. — М., 1975. — 336 с.

Гершкович Я.П., Якубенко О.О. Календарний фриз на посудині бронзової доби з Аксютинських курганів // Музейні читання. — К., 2001. — С. 72—80.

Горбов В.Н. О сакральной функции архаических черпаков Лесостепной Скифии // Структурно-семиотические исследования в археологии. — Донецк, 2002. — Т. 1. — С. 243—256.

Дараган М.Н. Начало раннего железного века в Днепровской Правобережной Лесостепи. — К., 2011. — 848 с.

Дашевская О.Д. О скифских курильницах // СА. — 1980. — № 1. — С. 18—29.

Зайцева К.И. Лепные чашки на ножках конца VII—I вв. до н. э. из Северного Причерноморья // Археологические вести. — 2001. — № 8. — С. 160—171.

Ильинская В.А. Скифы Днепровского Лесостепного Левобережья (курганы Посулья) — К., 1968. — 203 с.

Капошина С.И. Некрополь в районе поселка им. Войкова близ Керчи // МИА. — 1959. — № 69. — С. 108—153.

Климишин И.А. Календарь и хронология. — М., 1985. — 320 с.

Лимберис Н.Ю., Марченко И.И. Меотские древности VI—V вв. до н. э. (по материалам грунтовых могильников правобережья Кубани). — Краснодар, 2012. — 316 с.

Ляпушкин И.И. Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа. — М., 1961. — 383 с. (МИА. — № 104).

Марченко К.К. Варвары в составе населения Березани и Ольвии во второй половине VII — первой половине I в. до н. э. По материалам лепной керамики. — Л., 1988. — 144 с.

Отрощенко В.В., Формозов А.А. К проблеме письменности у племен Северного Причерноморья в эпоху раннего металла // Studia Praehistorika. — Sofia, 1988. — Т. 9. — С. 147—178.

Пеляшенко К.Ю. Історія дослідження Циркунівського городища // Наука і освіта у краєзнавчому вимірі:

Матеріали XXXII Міжнар. краєзнав. конф. молодих учених. — К., 2014. — С. 37—39.

Пошивайло І. Феноменологія гончарства: Семіотико-етнологічні аспекти. — Опішне, 2000. — 432 с.

Синика В.С., Меньшикова В.А., Тельнов Н.П. Лепные курительницы из памятников Северного Причерноморья IV—I вв. до н. э. // *Stratum plus*. — 2014. — № 3 — С. 65—101.

Смирнов К.Ф. Савроматы. — М., 1964. — 380 с.

Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время. — М., 1989. — 464 с. (Археология СССР).

Супруненко О.Б. Археологія в діяльності першого приватного музею України (Лубенський музей К.М. Скряжинської). — Київ; Полтава, 2000. — 392 с. *Український керамологічний журнал*. — Опішне, 2004. — № 1. — 192 с.

Шрамко Б.А. Архаическая керамика Восточного укрепления Бельского городища и проблема происхождения его обитателей // АСГЭ. — 1983 — Вып. 23. — С. 73—92.

Шрамко Б.А. Глиняные скульптуры лесостепной Скифии // РА. — 1999. — № 3. — С. 35—49.

Яковенко Е.В. Про кулясті курильниці IV—I ст. до н. е. // Археологія. — 1971. — № 2. — С. 87—93.

К. Ю. П е л я ш е н к о

РИТУАЛЬНЫЙ СОСУД ИЗ РАСКОПОК ГОРОДИЩА СКИФСКОГО ВРЕМЕНИ У с. ЦИРКУНЫ

В 2010 г. при раскопках городища скифского времени у с. Циркуны, расположенного на правом берегу р. Харьков, был найден лепной сосуд, который по форме, орнаментации и условиям обнаружения предполагает использование его в культовых практиках. Зафиксирован он на дне ямы, положенным на бок и накрытым большим обломком лепного кухонного горшка, что указывает на факт преднамеренного оставления его в комплексе. Сосуд имеет форму узкогорлого кувшинчика. В верхней части, чуть ниже шейки, были расположены две ручки в виде овальных в сечении налепов, придающие сосуду антропоморфные черты. Наибольший интерес представляет орнамент-идеограмма с нарушенным ритмом. Он состоит из двух горизонтальных зон ломанных прочерченных зигзагов, образующих чередующиеся вершинами вверх и вниз треугольные поля,

которые заполнены разным количеством округлых вдавлений. Передача разных числовых значений позволяет предполагать изображение определенного временного цикла, разделенного на отрезки. Сам сосуд, учитывая особое семантическое значение, мог использоваться при отправлении культов, связанных с календарными праздниками.

Ключевые слова: ритуальный сосуд, Северное Причерноморье, скифское время, нелинейная орнаментация.

K. Ju. Peljashenko

TRITUAL VESSEL FROM THE EXCAVATIONS OF A SCYTHIAN TIME HILFORT NEAR TSVIRKUNY VILLAGE

In 2010 during the excavations of the Scythian time hillfort near Tsvirkuny village, located on the right bank of the Charkov river, a hand made vessel was found. On the base of the shape of this vessel, its figuration and conditions of revealing we can suppose it was used for cult purposes. It was found on the bottom of a pit, sited on the own side and covered by the big piece of a large handmade pot. This evidences it was located in this complex purposely. This vessel has a shape of a narrow-neck jug. In the upper part (lower of its neck) there are two handles were situated. They were formed as an oval jut. Thus this gave the anthrop-amorphous shape to this vessel. The most interesting is the design-ideogram with the broken rhythm. It consists of two horizontal areas of the broken tracing zigzags. They formed alternate triangular fields with an up and down tops, which were filled by the different number of round small pits. Meaning the different numbers this can give us the possibility to suppose it was marked the definite time cycle. It was parted on the spaces. So, according to its special semantic significance, this vessel, could be used for the cults concerned with the calendar celebrations.

Key words: ritual vessel, Northern Black Sea area, Scythian time, nonlinear figuration.

Одержано 05.01.2015